

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštosios mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

bendrieji universitetų nuostatai turėjo būti taikomi rusiškiems universitetams, taigi ir dėstomoji kalba juose galėjo būti tik rusų. 1862 m. viduryje, kaip žinoma, tokia perspektyva krašto socialinio elito jau nebepatenkino.

Viktoro Starzeŋskio veikla 1862 m. antrojoje pusėje

1862 m. vasaros įvykiai rodė, kad esama padėtis ilgai netruks ir „lenkų klausimas“ turės būti kaip nors sprendžiamas. Jau nuo 1862 m. pavasario pabaigos Lenkijos Karalystėje sustiprėjo „raudonųjų“ pozicijos, birželio mėnesį pradėtas ruošti sukilimas. Palankiai lenkams klostėsi tarptautinė situacija. Liepos 8 d. buvo sudaryta slapta Rusijos ir Prancūzijos sutartis dėl Serbijos, kuri liudijo šių dviejų valstybių suartėjimą. Kita vertus, 1862 m. vasaros viduryje vis aiškiau buvo matyti, kad Lenkijos Karalystei suteiktos nuolaidos neprivėdė prie valdžios ir lenkų socialinio elito bendradarbiavimo. Karalystės „baltieji“, radikalesnių grupių spaudžiami ir nenorėdami visiškai prarasti įtakos visuomenėje, buvo priversti reikalauti iš valdžios naujų nuolaidų. Tuo metu „baltieji“ situacijos jau nebevaldė taip, kaip metų pradžioje. Aiškiausiai tai demonstravo Andriaus Zamoyskio pareiškimas imperatoriaus broliui Konstantinui, kad kraštą nuraminti gali tik Lietuvos ir Rusios, t. y. Ukrainos, prijungimas prie Lenkijos Karalystės⁵¹. Tokia nuostata buvo būdinga greičiausiai absoliučiai daugumai politiška aktyvių konservatyviosios bajorijos veikėjų Lenkijos Karalystėje. Tačiau nauja buvo tai, kad Zamoyskis tai atvirai deklaravo. Ankstesni jo pasisakymai nebūdavo tokie kategoriški. Šis pareiškimas labai komplikavo tiek Konstantino, tiek Wielopolskio situaciją.

1862 m. rugpjūčio mėnesį į Varšuvą atvyko Starzeŋskis. Jis susitiko su valdžioje buvusiais Konstantinu bei Wielopolskiu ir su vienu iš „baltųjų“ vadovų Zamoyskiu⁵². Iš karto po konsultacijų Varšuvoje Starzeŋskis išvyko į Paryžių. Atrodo, kad pagrindinis tikslas buvo bandymas įtikinti Hotel Lambert veikėjus, jog reikia vykdyti nuosaikesnę politiką.

1862 m. rudenį situacija ėmė keistis konservatyviosios Lietuvos bajorijos nenaudai. Podolės gubernijos bajorija priėmė peticiją Aleksandriui II, kurioje reikalauta prijungti šią guberniją prie Lenkijos Karalystės. Artėjo ir

⁵¹ S. Kienewicz, *Między ugodą a rewolucją (Andrzej Zamoyski w latach 1861–62)*, Warszawa, 1962, s. 259.

⁵² Vidaus reikalų ministro 1862 m. spalio 8 d. konfidencialus raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *LVA*, f. 378, PS, 1861m., b. 92, l. 6; I. Koberdowa, *Wielki książe...*, s. 103.

rinkimai Minsko gubernijoje (lapkričio mėnesi), kur taip pat buvo laukiama panašios peticijos priėmimo. Be to, dar pablogėjo Prancūzijos ir Rusijos santykiai⁵³.

Tuo metu Lietuvos „baltieji“ suaktyvino savo veiklą. 1862 m. rudenį įvyko du jų suvažiavimai: rugsėjo ir spalio mėnesi⁵⁴. Kadangi vieši pareiškimai buvo atmesti, teliko jau anksčiau ne kartą bandytas konfidencialių pokalbių bei raštų būdas. Ir vėl geriausiai tokiai veiklai tiko Starzeŋskis.

Į Peterburgą Starzeŋskis atvyko 1862 m. lapkričio antrojoje pusėje. Sužinojęs, kad Valujevas planuoja vykti į Maskvą, kur tuo metu buvo imperatorius su dvaru, Starzeŋskis išprašė važiuoti drauge. Juo labiau, kaip viename rašte mini vidaus reikalų ministras, tuo metu ten rinkosi gubernijų bajorvedžiai⁵⁵. Būdamas sostinėse jis įteikė peticiją Valujevui⁵⁶ ir žandarų bei III skyriaus viršininkui kunigaikščiui Vasilijui Dolgorukovui⁵⁷. Pastarasis perdavė šį dokumentą Aleksandrui II. Taip pat įvyko Starzeŋskio ir imperatoriaus susitikimas. Gruodžio pradžioje Starzeŋskis jau lankėsi Varšuvoje, kur ne kartą susitiko su imperatoriaus broliu, vietininku Lenkijos Karalystėje Konstantinu⁵⁸.

Žinios apie šias Starzeŋskio keliones greit pasiekė Lietuvą. Dalis vietinės bajorijos buvo nepatenkinta Starzeŋskio veikla⁵⁹. E. Römeris įtarė

⁵³ Pagal jau minėtą slaptą sutartį Rusija spalio mėnesį pripažino Italiją, tuo tarpu Prancūzija nesistengė vykdyti savo išpareigojimų ir faktiškai nerėmė Rusijos Balkanuose.

⁵⁴ J. Gieysztor, *Pamiętniki...*, t.1, s. 169, 178; В. Б. Бикулич, *Революционная организация...*, с. 60; L. Beynar, *Działalność Aleksandra Oskierki w Wilnie w latach 1861–1863, Księga pamiątkowa Kola historyków sluchaczy uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, 1923–1933*, Wilno, 1933, s. 342; 1864 m. rugpjūčio 31 d. bajoro Antano Jeleŋskio parodymai, *LVI*A, f. 1248, ap. 2, b. 1786, l. 106.

⁵⁵ Valujevo 1863 m. sausio 17 d. laiško Nazimovui kopija, *RVI*A, f. 908, ap. 1, b. 441, l. 8.

⁵⁶ Vietininko Lenkijos Karalystėje Konstantino 1862 m. gruodžio 6 d. laiškas Aleksandrui II, *Korespondencja Namiestników Królestwa Polskiego z lat 1861–1863*, red. S. Kieniewicz, J. Miller, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1973, s. 316.

⁵⁷ Valujevo 1863 m. sausio 17 d. laiško Nazimovui kopija, *RVI*A, f. 908, ap. 1, b. 441, l. 8–9.

⁵⁸ Vietininko Lenkijos Karalystėje Konstantino 1862 m. gruodžio 6 d. ir 15 d. laišкаи Aleksandrui II, *Korespondencja Namiestników...*, s. 316, 321.

⁵⁹ Е. Орловский, *Гродненская старина*, ч. I: *гор. Гродна*, Гродно, 1910, с. 284. Yra išlikęs dokumentas, priskiriamas Vilniaus vyskupui Krasinskiui, kuriame kritikuojama Starzeŋskio peticija. Tačiau kritika yra labai abstrakti, o iš paties dokumento nieko negalima

Starzeński tapus valdžios agentu⁶⁰. Vis dėlto didžiausią nerimą, jei ne paniką, šios Starzeński akcijos kėlė Nazimovui. Jis įvairiais būdais bandė išsiaiškinti, ką Starzeński veikė sostinėse ir kiek sėkminga buvo ši jo kelionė⁶¹. Po jos vyriausybinuose sluoksniuose prasidėjo intensyvi diskusija. Buvo aptariamas tiek Starzeński asmuo, tiek jo pasiūlymai. Aleksandrui II Starzeński politinės nuostatos, išdėstytos jų susitikimų metu, padariusios gerą įspūdį. Kaip galima spręsti iš imperatoriaus 1862 m. lapkričio 21–22 d. laiško broliui Konstantinui, Starzeński bandė įtikinti carą, kad jis atstovauja konservatyviajam Lietuvos socialinio elito sparnui, kuris neigiamai žiūri į bet kokias radikalias permainas⁶². Ir Konstantinui susidaręs įspūdis, kad Starzeński supranta Lietuvos prijungimo prie Lenkijos nerealumą, o siekia „Lietuvai didesnio provincinio savarankiškumo. Šia prasme jo norai gali būti visiškai patenkinti tau [Aleksandrui II] patvirtinant žemskines įstaigas <...>“ (išskirta originale. – D. S.)⁶³.

Geriausiai Starzeński išdėstytus postulatus atskleidžia minėtoji peticija⁶⁴, kuri, atrodo, nevysiškai identiška tam, ką Starzeński kalbėjo Aleksan-

pasakyti apie jo autoriaus pažiūras: Atsakymas į gr.[afo] Starzeński raštą imperatoriui, paduotą 1862 m. gruodį Maskvoje, priskiriamas Vil[niaus] vyskupui Krasinskiui, *RMARLI (PN) RS*, f. 265, b. 47, l. 21–23.

⁶⁰ E. Römerio dienoraštis, 1862 m. gruodžio mėnesio įrašas, *MAB RS*, f. 138, b. 1777, l. 160.

⁶¹ Vilniaus generalgubernatoriaus rašto žandarų ir III skyriaus viršininkui juodraštis [be datos], *LVIA*, f. 378, PS, 1861m., b. 92, l. 7; Vilniaus generalgubernatoriaus 1863 m. sausio 14 d. konfidencialus raštas vidaus reikalų ministrui, *RVIA*, f. 908, ap. 1, b. 441, l. 6–7.

⁶² Aleksandro II 1862 m. lapkričio 21–22 d. laiškas broliui vietininkui Lenkijos Karalystėje Konstantinui, *Korespondencja Namiestników...*, s. 303.

⁶³ Vietininko Lenkijos Karalystėje Konstantino 1862 m. lapkričio 26–27 d. laiškas Aleksandrui II, *ibid.*, s. 309.

⁶⁴ Mums pavyko rasti dvi minėtojo dokumento kopijas su Aleksandro II pastabomis. Viena iš jų saugoma Valujevo fonde *RVIA* ir yra įvardyta kaip „neišaiškinto asmens raštas P. A. Valujevui [1861 m.?]“: *RVIA*, f. 908, ap. 1, b. 149, l. 1–8. Kita kopija likusi *RMARLI (PN) RS* žurnalo „Русская старина“ fonde ir pavadinta „1862 m. gruodžio pirmomis dienomis imperatoriui Maskvoje paduotas raštas“, o pačioje dokumento pradžioje nurodyta, kad tai grafo Starzeński „memoire“: *RMARLI (PN) RS*, f. 265, ap. 10, b. 47, l. 5–18. Toliau šį dokumentą vadinsime Starzeński 1862 m. lapkričio pabaigoje parengta peticija, o analizuodami jos turinį nurodysime *RVIA* esančią kopiją.

druį II. Valujevo liudijimu, imperatorius, perskaitęs minėtą raštą, pareiškęs, kad „grafas Starzeŋskis žodžiu pasakė teisingiau ir nepriekaištingiau nei popieriuje <...>“⁶⁵.

Starzeŋskis įvardijo tris galimus valdžios politikos variantus: 1. Patenkinti apšviestųjų krašto klasių norą prijungiant Lietuvą prie Lenkijos Karalystės. 2. Visiškai pašalinti iš Lietuvos „lenkišką“ elementą ir padaryti Lietuvą tik stačiatikių valstiečių kraštu. 3. Suteikti Lietuvai tą vietą, kuri „jai skirta Apvaizdos“⁶⁶. Trečiąjį variantą Starzeŋskis aptaria detaliau. Apšviestųjų visuomenės sluoksnių reikalavimai grindžiami tiek istoriniais argumentais, tiek panslavistine doktrina. Rusijai Starzeŋskis priskiria civilizacijos nešėjos Azijoje vaidmenį, kai germaniškojo pasaulio ekspansiją turi sulaikyti vakarų slavai, suvienyti po Romanovų skeptru. Tačiau vakarų slavų civilizacinis potencialas galės tik tada atlikti Apvaizdos jam priskirtą vaidmenį, kai jie galės laisvai plėtoti savo institucijas⁶⁷. Tokie motyvai leido peticijos autoriui reikalauti nuolaidų Lietuvai. Pirmiausia reikalaujama grąžinti institucijas, buvusias Aleksandro I valdymo laikais, tiesa, nurodant, kad tik tas, „kurios dera prie esamos valdžios prerogatyvų“⁶⁸. Toliau išdėstomi konkretūs reikalavimai. Peticijos autorius siūlo, kad Vakarų komitete būtų išklaustyti visuomenės pasitikėjimą turintys asmenys, kurie turėtų būti arba pakviesti, arba geriau – išrinkti. Be to, reikalaujama švietimo autonomijos (*l'enseignement doit être lokal*)⁶⁹. Ši nuostata grindžiama tuo, kad rusiški universitetai neigiamai veikia krašto jaunimą. Iš esmės Starzeŋskis bando įpiršti valdžiai tą pačią mintį, kurią jau sutikdavome ankstesnėse Lietuvos „baltųjų“ peticijose, reikalaujančiose atkurti universitetą, t. y. nurodant rusiškų universitetų revoliucingumą, bandoma įtikinti valdžią, kad Lietuvoje įkurtame universitete jaunimas bus auklėjamas konservatizmo dvasia, nes jį prižiūrės „natūralūs vadovai“ (*guides naturelles*). Taip pat peticijoje nurodyta, kad valdžia turėtų ne tik leisti, bet ir skatinti įvairių banko, žemės kredito, mokslo, literatūros ir žemės ūkio draugijų kūrimą⁷⁰.

Apie imperatoriaus reakciją į šiuos postulatus galime spręsti iš jo pastabų peticijos paraštėse. Aleksandro II nuostata panslavizmo atžvilgiu

⁶⁵ Valujevo 1863 m. sausio 17 d. laiško Nazimovui kopija, *RVIA*, f. 908, ap. 1, b. 441, l. 9.

⁶⁶ Starzeŋskio 1862 m. lapkričio pabaigoje parengta peticija, *ibid.*, b. 149, l. 2.

⁶⁷ *Ibid.*, l. 4.

⁶⁸ *Ibid.*, l. 7.

⁶⁹ *Ibid.*, l. 8.

⁷⁰ *Ibid.*

griežtai neigiama⁷¹. Reikalavimas suteikti slavų tautoms didesnes saviraiškos galimybes carui primena siekimą pertvarkyti Romanovų imperiją pagal JAV modelį⁷².

Nors imperatorius sutiko su Starzeńskio pateiktais rusiškų universitetų vertinimais, tačiau, jo nuomone, Vilniaus universiteto istorija (caras nurodo 1831 m.) neskatina jį atkurti⁷³. Ir siekimą steigti įvairias draugijas imperatorius vertina neigiamai⁷⁴. Vis dėlto ne visi Starzeńskio reikalavimai buvo kategoriškai atmesti. Ties reikalavimu atkurti Aleksandro I laikais buvusias institucijas caras parašė, kad tai reikėtų rimtai apsvarstyti, o štai dėl pasitikėjimą turinčių visuomenės atstovų darbo Vakarų komitete pareiškė neturįs nieko prieš⁷⁵.

Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?

Palanki imperatoriaus nuostata kai kurių Starzeńskio reikalavimų atžvilgiu liudijo, kad Peterburgas buvo suinteresuotas konservatyviųjų Lietuvos visuomenės sluoksnių parama. Gresiančio sukilimo akivaizdoje Lietuvos bajorijos laikysena įgijo strateginę reikšmę. Peterburgas manė, kad Lietuvoje „baltųjų“ įtaka visuomenėje buvo gerokai solidesnė nei „raudonųjų“⁷⁶. Taigi suteikdama daugiau nuolaidų tradiciniam krašto elitui, valdžia galėtų iš esmės pacifikuoti Lietuvą ir tokiu būdu suduoti rimtą smūgį toms Lenkijos Karalystės politinėms jėgoms, kurios rengė sukilimą. Kaip ši nuostata atsispindėjo 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje valdžios priimtuose sprendimuose?

⁷¹ Aleksandro II pastabos Starzeńskio 1862 m. lapkričio pabaigoje parengtos peticijos paraštėse, *ibid.*, l. 4.

⁷² *Ibid.*; Aleksandras II nebuvo pirmas, įžvelgęs analogiją tarp slavofilų propaguotos federacinės sandaros ir JAV. XIX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje Aleksandras Nikitenko buvo parengęs cenzūros nuostatų punktą, draudžiantį publikuoti žinias „apie visų slavų federatyvinę santvarką pagal Jungtinių Amerikos Valstijų pavyzdį“, tačiau jis nebuvo patvirtintas: В. А. Дьяков, *Славянский вопрос в общественной жизни дореволюционной России*, Москва, 1993, с. 55.

⁷³ Aleksandro II pastabos Starzeńskio 1862 m. lapkričio pabaigoje parengtos peticijos paraštėse, *RVIA*, f. 908, ap. 1, b. 149, l. 8.

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ *Ibid.*, l. 7.

⁷⁶ A. M. Hildebranto 1862 m. gruodžio 24 d. raštas V. A. Dolgorukovui, *op. cit.*, c. 147.